

Odnos građana Bosne i Hercegovine prema dezinformacijama tokom pandemije virusa korona s obzirom na nivo obrazovanja¹

Dragana Trninić²

Jovana Bokan³

Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka, Bosna i Hercegovina

DOI: 10.5937/cm17-35973

Sažetak: *Iako dezinformacije postoje i izvan masovnih medija, prostor u medijasferi, pogotovo virtualnoj, omogućio je njihovo brže i lakše širenje i dopiranje do brojne publike, prije svega, korisnika digitalnih medija i društvenih mreža. Pojava virusa korona povećala je potrebu za informacijama, ali i pojavu dezinformacija iz različitih izvora i namjera. Razvoj informaciono-komunikacionih tehnologija, načina komuniciranja i diseminovanja medijskog sadržaja, sa druge strane, u suprotnosti je sa razvojem medijskog obrazovanja u Bosni i Hercegovini (BiH) i nivoom medijske pismenosti građana koji nisu pripremljeni na nove načine komunikacije, izvore informacija i učestvovanje u stvaranju medijskog sadržaja. Kako u BiH medijsko obrazovanje nije dio obaveznog obrazovnog sistema, rad se bavi odnosom prema dezinformacijama građana tokom pandemije virusa korona s obzirom na nivo njihovog opšteg obrazovanja, s ciljem da se utvrdi nivo uticaja opšteg obrazovanja na percepciju dezinformacija. Rezultati istraživanja sprovedenog kvalitativnom metodom posredstvom fokus grupe i predstavljeni tematskom analizom ukazuju na uzročno-posljedičnu vezu između nivoa opšteg obrazovanja i percepcije dezinformacija. Zaključuje se da viši nivo opšteg obrazovanja prati i viši nivo medijskih kompetencija za dekonstrukciju dezinformacija i otpornost na takav sadržaj.*

¹ Podaci su prikupljeni u okviru projekta „Podrška većem stepenu uspješnosti učešća u Evropskom okvirnom programu za istraživanje i inovacije” koji je finansiralo Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine u okviru granta „Programi za pripremu projekata i potencijalnih kandidata za sredstva iz fonda Horizont 2020 za 2020. godinu” (grant broj: 10-02-2-1769/20-31). Projekat je sproveo Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.

² Kontakt sa autorkom: dragana.trninic@fpn.unibl.org.

³ Kontakt sa autorkom: jovana.bokan@fpn.unibl.org.

Ključne riječi: *dezinformacije, pandemija, virus korona, medijska pismenost, obrazovanje*

Uvod

Empirijska istraživanja sprovedena na osnovu analize medijskog sadržaja pokazuju da se kao najčešće forme medijske manipulacije u Bosni i Hercegovini izdvajaju: prenošenje lažnih vijesti, klikbejt, lažne vijesti, zatim, zastupljenost dezinformacija, pristrasnog izvještavanja, teorija zavjere, manipulisanja činjenicama, greške, spin, pseudonauka, satira, prikriveno oglašavanje i cenzura (Cvjetičanin, Zulejhić, Brkan, Livančić-Milić, 2019), a u procesu odvajanja informacija u istinitom, pravovremenom i tačnom obliku od dezinformacija, ključnu ulogu ima medijska i informaciona pismenost. Medijska i informaciona pismenost (MIP) u Bosni i Hercegovini je nedovoljno razvijena i „slabo zastupljena u javnim politikama, programima osnovnoškolskog i srednjoškolskog obrazovanja, kao i obrazovanja nastavničkog kadra” (Hodžić, Petković, Bašić Hrvatin, 2019:24). Ona je u obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine neophodna, kao jedna od ključnih kompetencija XXI vijeka, jer „informaciono-komunikacione tehnologije se brzo razvijaju i velika je neusklađenost između školskih programa i praktičnih potreba” (Autor 1, 2017: 167).

Prema četveromjesečnom monitoringu provedenom tokom pandemije korona virusa, Balkanska istraživačka mreža BIRN i Fondacija SHARE zabilježili su 163 slučaja kršenja digitalnih prava u BiH, Mađarskoj, Hrvatskoj, Srbiji, Rumuniji i Sjevernoj Makedoniji, od koji je više od polovine u vezi sa propagandom, dezinformacijama, neistinama i objavljivanjem neprovjerenih informacija, dok su u skoro 80 odsto slučajeva, građani označeni kao najpogođenija grupa. Jedan od takvih primjera koji su zabilježeni u monitoringu za BiH je objavljivanje dezinformacije o krvnim grupama koje su podložnije na COVID-19 na portalu Buka (Balkanska istraživačka mreža-BIRN i SHARE Fondacija, 2020). Analiza Fact-checking platformi iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, pokazala je da je pandemija virusa korona donijela veliku količinu dezinformacija o jednoj temi, koje su se objavljivale konstantno i intenzivno, sa negativnim uticajem na korisnike (Pamuk, 2020: 3). Fact-checking platforma „Raskrinkavanje” iz Bosne i Hercegovine, analizirala je i dekonstruisala tokom aprila 2020. godine 68 lažnih vijesti i dezinformacija koje su objavili ili prenijeli mediji u BiH (Raskrinkavanje.ba, 2020). Upravo zbog ovih rezultata, u radu

smo se fokusirali na dezinformacije u digitalnim medijima⁴ i društvenim mrežama tokom pandemije virusa korona.

McDougall, Berger, Fraser i Zezulkova (2014:14) svojom pilot studijom dokazali su da mladi koji su imali medijsko obrazovanje tokom svog školovanja „imaju sigurniji nastup u digitalnom okruženju i da je njihova kreativnost više tehnički koherentna” kao i da imaju bolju pripovjedačku moć te veću pismenost i bogatiji rječnik, što ipak ne znači da ispunjavaju neke elemente kritičnosti prilikom tumačenja i stvaranja sadržaja. Medijska pismenost se povezuje najviše sa kritičkim razumijevanjem različitih medijskih formi i sadržaja, međutim, ona je i „sposobnost da se kompetentno komunicira u svim vidovima medija kao i da se oni koriste, razumeju, analiziraju, ocenjuju i u njima učestvuje sa upečatljivim slikama, rečima i zvucima koji čine našu savremenu kulturu u kojoj masovni mediji imaju dominantnu ulogu” (Jolls i Johnsen, 2018: 1383).

Glavna hipoteza rada jeste da odrastanje uz digitalne medije ne znači nužno i posjedovanje većih digitalnih, medijskih i informacionih kompetencija i veće sposobnosti dekonstrukcije dezinformacija, ali ono što može da utiče na sposobnost uočavanja i suočavanja sa dezinformacijama jeste nivo opšteg obrazovanja. Osnovni cilj ovog rada jeste da se utvrdi da li nivo medijske pismenosti ispitanika koji se odnosi na percepciju dezinformacija korespondira sa stepenom njihovog formalnog obrazovanja i u kojoj mjeri. Slično istraživanje među studentskom populacijom s obzirom na lične i vaspitno-obrazovne faktore sprovedeno je u Hrvatskoj. Rezultati su pokazali da većina studenata ima srednji nivo medijske pismenosti, a na odnos prema medijima i količinu razgovora o medijima među studentima i roditeljima ne utiče ni uspjeh tokom školovanja niti stručna sprema roditelja nego mladi najviše o medijima uče iz informatičkih predmeta i nastave maternjeg jezika, ali su i ti uticaji ograničene moći (Beroš, 2020).

Dezinformacije – oblik medijske manipulacije

Dezinformacija je termin koji je najrodniji lažnim vijestima, a zbog velikog broja definicija lažnih vijesti, u izvještaju Evropske komisije koristi se isključivo termin dezinformacija (Cock Buning, 2018 u Baptista, Gradim, 2020) jer obuhvata „širi spektar netačnih ili lažnih informacija, sa namjerom da prevare,

⁴ U digitalne medije svrstavaju se novi, digitalni i društveni medije (internet, veb stranice, kompjuterska multimedija, virtuelna stvarnost, društvene mreže i platforme za razmjenu videozapisa (Manovič, 2015).

u raznim formatima (npr. meme, izmanipulisani tekstovi) u koje se uklapaju lažne vijesti” (Ireton & Posetti 2018 u Baptista, Gradim, 2020:4). U UNICEF-ovom izvješčaju *Digital misinformation/disinformation and children* koristi se izraz *mis/disinformation*⁵ kao sveobuhvatan termin koji opisuje mnoge varijante problematičnog sadržaja (manjkave, lažne i obmanjujuće informacije, od satire i parodije pa do potencijalno opasnih teorija zavjera) koje generiše i širi veliki broj ljudi svjesno i nesvjesno, sa ishodom od blago iritantnih do veoma ozbiljnih posljedica (UNICEF, 2021).

U literaturi se najčešće pojavljuje definicija dezinformacije koja se odnosi na oblik medijske manipulacije „koji se zasniva na činjenicama, ali ih pogrešno predstavlja – tj. sadrži ‘miks’ činjenica i netačnih informacija ili poluistina” (Cvjetičanin, Zulejhić, Livančić-Milić, Brkan, 2018: 52). U tom kontekstu, dezinformacija predstavlja širi pojam u odnosu na lažne vijesti, a osnovna razlika je u tome što dezinformacija ne podrazumijeva nužno intenciju da se publika obmane. To, zapravo, znači da dezinformacije nisu uvijek potpuno izmišljene informacije, već da mogu sadržiti i elemente istinitosti (Dentith, 2017). Za predmet našeg istraživanja, najznačajnija je upravo ova definicija dezinformacija i u radu ćemo koristiti termin dezinformacija za širok spektar obmanjujućih, lažnih i manjkavih informacija u različitom obliku (tekst, slika, video i audio zapis) dijela medijskog sadržaja koji nema nužno namjeru da se korisnik obmane ili dovede u zabludu, a posljedice mogu biti veoma ozbiljne.

Pojava virusa korona (COVID 19) i proglašenje pandemije stvorilo je potrebu za većom informisanošću građana (Trninić, 2021) sa jedne strane i povećan broj dezinformacija i lažnih vijesti, pogotovo u digitalnim medijima (Raskrinkavanje.ba, 2020), sa druge strane. Neizvjesnost u vezi sa virusom korona, udružujući se sa potrebom u cijelom svijetu da se dozna što više informacija o virusu, stvorila je uslove za razvoj teorija spekulativnog i neprovjerenog (Simpson i Conner, 2020: 5). Upravo tako nastaje termin infodemija koja podrazumijeva preveliku količinu informacija o određenoj pojavi tako da publika ima „poteškoća u razlikovanju informacija zasnovanih na dokazima i širokog spektra nepouzdanih dezinformacija” (Naem, Bhatti, 2020: 233). Infodemija je još

⁵ Prema *Oksfordskom rječniku engleskog jezika*, *disinformation* se definiše kao lažna informacija, koja se pušta u javni prostor s namjerom da odvede korisnike na krivi put. *Misinformation* predstavlja pogrešnu informaciju, ali tu nema namjere da se korisnici dovedu u zabludu. *Malinformation* predstavlja namjerno objavljivanje informacije ličnog karaktera, bilo da je u pitanju fizičko ili pravno lice, s ciljem da se toj osobi nanese šteta kao vid osvete, zlonamjerna informacija (*The Concise Oxford Dictionary of Current English*, 1995).

prisutna i ogromna količina prijašnjih informacija i dezinformacija trenutno utiče na donošenje odluka u svakodnevnom životu. Pokazalo se da čak i razotkrivene dezinformacije mogu nastaviti oblikovati stavove ljudi (Thorson, 2016) dovodeći sve više ljudi u opasnost zbog ignorantnog odnosa prema zvaničnim savjetima kvalifikovanog medicinskog osoblja (Colomina, Sánchez Margalef, Youngs, 2021). Koliko mediji utiču na donošenje odluka najbolje pokazuju rezultati studija koje proces odlučivanja o vakcinaciji pripisuju upotrebi određenih masovnih medija, pa tako oni koji su izrazili spremnost da se vakcinišu najčešće se informišu putem dnevnih novina i televizije i riječ je o starijim osobama, dok mladi, koji kao izvor informisanja koriste internet i društvene mreže, izražavaju slabiju spremnost na vakcinisanje (Gehrau, Fujarski, Lorenz, Schieb, Blöbaum, 2021). Rezultati korespondiraju sa nalazima studije koja je pokazala da su mladi podložniji dezinformacijama koje je teže otkriti na društvenim mrežama zbog koordinisanog ponašanja zlonamjernih korisnika mreže i zbog kopiranja znatnog dijela sadržaja sa legitimnih naloga (Wu, Morstatter, Carley, Liu, 2019) upotrijebljenih s ciljem dezinformisanja, zbunjivanja i uzbunjivanja. Sa druge strane, mladi, korisnici društvenih mreža, imaju znatno veći uvid u širi kontekst i prisustvo izvora „za” i „protiv” nego korisnici drugih masovnih medija.

Društvenim mrežama se najbrže šire dezinformacije zbog dva nova komunikaciona oblika – botova i trolova. Botovi sa lažnim nalozima na društvenim mrežama omogućavaju „brzo širenje lažnih vijesti kroz pristrasne retvitove i lajkove”, a trolovi imaju za cilj da zasite određene veb lokacije pažljivo biranim komentarima (Jeangène Vilmer, Escorcía, Guillaume, Herrera, 2018: 83-84). Zajedno, sve te neistinite, poluistinite ili istinite, ali pristrasne informacije, služe u svrhe manipulacije koja se u političkim sučeljavanjima smatra prihvatljivom (Hendricks, Vestergaard, 2017) zbog čega je izgubljena dimenzija povjerenja ka zvaničnim, provjerenim i istinitim informacijama.

Uticaj dezinformacija na ponašanje i djelovanje medijske publike

Istraživanja su pokazala da je pandemija virusa korona povećala „nivo stresa, straha i snažnih emocija koje prelaze normalne nivoe intenziteta i učestalosti” (Asmundson, Taylor, 2020; Ran et al. 2020; Usher, Durkin, Bhullar, 2020 u Morales-Rodríguez, 2021:6), što je uticalo na način informisanja i na samu

percepciju informacija. Iako glasine⁶, različiti oblici neprovjerenih informacija postoje otkako ljudi komuniciraju (Nojbauer, 2010), društvene mreže, kao pogodan prostor za širenje dezinformacija, izazvale su posebnu krizu u pravovremenoj recepciji istinitih informacija među publikom digitalnih medija. Ana Martinoli u digitalnu publiku ubraja: fanove, sljedbenike, pretplatnike, korisnike, obožavaoce, proizvođače, distributere sadržaja, ali i „*armchair turiste – posjetioce muzeja i galerija iz udobnosti svoje sobe*” (Martinoli, 2020: 1273). Na društvenim mrežama, korisnik sam odlučuje o svom digitalnom identitetu šaljući ostalim korisnicima poruku o sebi, pažljivo birajući koje informacije želi da drugi vide, a obično su to one najpozitivnije (Dokman, Kuzelj, Malnar, 2018), jer većina teži da sebe prikaže u dobrom svjetlu ojačavajući svoje društvene veze (Rosas, Serrano Puche, 2018). S obzirom na sadržaj objava koje cirkuliraju društvenim mrežama, veća je vjerovatnoća da će publika podijeliti pozitivan sadržaj nego negativan ili neutralan (Rosas, Serrano Puche, 2018). Prilikom procesa odlučivanja o dijeljenju određenog sadržaja, u bliskoj vezi sa emocijama je i stepen intenziteta kojim određena objava izražava emocije, jer to često bude prediktor popularnosti na mreži (Goldenberg, Gross, 2020).

Ono što se ističe kao osnovno obilježje dezinformacija jeste njihova emocionalna komponenta i želja da se njom utiče na društvo u određenom smjeru kako govori i sam Radoslav Dejanović ističući da se „uticaj na društvo može postići samo emocijama jer na taj način dezinformacija preživljava usputni čitačev interes omogućavajući duže zadržavanje u čitačkoj svijesti” (Dejanović, 2020: 24). Svoj emocionalni naboj ljudi ispoljavaju na društvenim mrežama svrstavajući se u antivaksere i vaksere, u one koji vjeruju i ne vjeruju, u one koji su *za* i *protiv*, jer emocije poznaju samo dihotomije i krajnosti. Na lične emocije svakako veliki uticaj imaju i emocije drugih jer teorija društvenog poređenja sugerira „sklonost ljudi prema poređenju s drugima kao sredstvom određivanja svog napretka i stanja u životu” (Jerončić Tomić, Mulić, Jadrić, 2020: 2652). Uz lične i tuđe emocije, prostor u procjeni, evaluaciji, spremnosti na djelovanje pa i samom djelovanju zauzima i vlastita racionalnost ali ona je značajno ograničena emocionalnim podražajima, pa će tako negativne emocije uticati na osobu da ima manji oprez prilikom konzumacije informacija, dok će pod djelovanjem

⁶ „Glasine su citati ili varijacije citata, uz jedno značajno izostavljanje: ostaje neodređeno koga citiraju. Niko ne zna ko u njima govori” (Nojbauer, 2010: 11).

pozitivnijih emocija osoba imati bolju moć analize svih raspoloživih informacija (Stupar, Šahić, 2013).

Najintenzivnije emocije koje se javljaju u digitalnom okruženju u vezi sa pandemijom korona virusa jesu ljutnja i strah, od kojih prva „dovodi do konfrontacijskog ponašanja”, a strah do povlačenja i izbjegavanja (Lecheler, Schuck, Claes, 2013: 194). „Bijes izazvan porukama dovodi do veće pažnje i pažljivije obrade informacija” (Turner, 2007 u Lecheler, Schuck, Claes, 2013: 194), a „strah izazvan porukom dovodi do niske spremnosti za obradu informacija” (Nabi, 1999 u Lecheler, Schuck, Claes, 2013: 194). Sa druge strane, neprovjerene informacije utiču na intenzivniju želju za dijeljenjem takvog sadržaja. „One su uvek povezane sa strahovima, nadanjima i očekivanjima ljudi, koje treba podeliti sa drugima” (Nojbauer, 2010: 14).

Metodologija

Metoda korištena u procesu kvalitativnog istraživanja jeste fokus grupa. Ova metoda je odabrana zbog samog predmeta istraživanja koji zahtijeva pregled različitih mišljenja i stavova o percepciji i odnosu ispitanika prema dezinformacijama tokom pandemije virusa korona (Trninić, Kuprešanin Vukelić, Bokan, 2022). Fokus grupa kao kvalitativna istraživačka tehnika „koja podrazumeva seriju grupnih razgovora koji okupljaju učesnike, slične po nekim karakteristikama i iskustvima, da raspravljaju o određenim pitanjima relevantnim za istraživački problem” (Đurić, 2005: 5 u Popadić, Pavlović i Žeželj, 2018: 584) odabrana je za ovo istraživanje i zbog pristupa predmetu istraživanja, a to je obrazovni pristup, odnosno uloga nivoa opšteg obrazovanja u odnosu prema dezinformacijama. Osnovni kriterijum za odabir fokus grupa bio je nivo opšteg obrazovanja. S obzirom na to da se u radu istraživao odnos prema dezinformacijama tokom pandemije virusa korona s obzirom na nivo opšteg obrazovanja, bilo je neophodno provesti grupne razgovore sa pripadnicima različitog nivoa opšteg obrazovanja (od srednjoškolskog nivoa do nivoa doktorskih studija ili odbranjenog doktorata). Za potrebe istraživanja sprovedene su tri fokus grupe, jedna grupa sa onima koji imaju završenu srednju školu, druga grupa sa učesnicima koji imaju završenu visoku školu/fakultet i treća grupa sastavljena od članova koji su završili doktorski studij ili odbranili doktorat. Sve fokus grupe bile su sastavljene od po osam članova i sprovedene su sa ispitanicima koji žive u Banjoj Luci (Bosna i Hercegovina). Istraživanje je sprovedeno na teritoriji

grada Banje Luke, jer ne postoje indicije da bi se rezultati mogli razlikovati u zavisnosti od geografskog područja na prostoru Bosne i Hercegovine. Ranija istraživanja o nivou medijske pismenosti i načinu korištenja i vrednovanja informacija građana Bosne i Hercegovine (Trninić, 2017; Trninić, 2021), nisu pokazala razliku s obzirom na geografsku raspoređenost.

Sve fokus grupe sprovedene su od 21. do 26. maja 2021. godine. Prva fokus grupa realizovana je 21. maja 2021. godine sa osobama koje su završile samo srednju školu. Trajala je sat i trideset minuta. Fokus grupa je imala ravnopravnost u polnom smislu, dakle, bila je sačinjena od 4 muškarca i 4 žene iako polna struktura ispitanika nije bila u fokusu istraživanja, ali zbog veće objektivnosti i revnopravne zastupljenosti oba pola u istraživanju, nastojali smo da oba pola budu približno zastupljena u svim fokus grupama. Druga fokus grupa bila je sa osobama koje su završili visoku školu, odnosno fakultet. Održana je takođe 21. maja 2021. godine i trajala je sat i dvanaest minuta. Učestvovala su tri muškarca i pet žena. Treća fokus grupa sprovedena je 26. maja 2021. godine sa učesnicima koji su završili doktorski studij ili imaju odbranjen dokotrat. Trajala je dva sata. Učestvovala su četiri muškarca i četiri žene. U fokus grupama ukupno su učestvovala 24 ispitanika, 10 muškaraca i 14 žena⁷. Uzimajući u obzir predmet i cilj istraživanja, odlučili smo se za tri homogene fokus grupe, sačinjene od pripadnika istog nivoa obrazovanja, smatrajući da će na taj način učesnici biti slobodniji i otvoreniji prilikom iznošenja mišljenja i stavova. Ispitanici su izabrani principom namjernog uzorkovanja s obzirom na podobnost potencijalnih ispitanika (da su završili samo srednju školu, visoku ili doktorski studij, odnosno da imaju odbranjen dokotrat i da koriste internet i digitalne medije u svrhu informisanja). Opredijelili smo se za po osam učesnika u svim grupama smatrajući da je to optimalan broj s obzirom na tip istraživanja i broj fokus grupa.

Osnovni cilj istraživanja bio je da se ispita kako osobe različitog nivoa obrazovanja percipiraju pojavu dezinformacija u digitalnim medijima tokom pandemije virusa korona i kako se prema njoj odnose; da li takva pojava utiče na njihove emocije i da li ih na bilo koji način uznemirava; koji su njihovi prijedlozi za postizanje otpornosti na takve pojave. Istraživanjem nismo obuhvatili osobe koje su završile samo osnovnu školu, jer su to ili maloljetna lica ili, ako su u pitanju odrasli, osobe koje vrlo malo koriste digitalne medije u svrhu in-

⁷ Učesnicima su dodijeljeni kodni brojevi (šifre) od 1 do 24 i tako su i navođeni u radu. Podaci o polu, dobi i nivou obrazovanja učesnika nalaze se u tabeli na kraju rada.

formisanja i da im je nivo digitalne pismenosti izuzetno nizak, kako su pokazala istraživanja u Bosni i Hercegovini (Trninić, 2017).

Shodno cilju istraživanja, izrađen je vodič kao osnovni instrument u fokus-grupnom istraživanju, u formi sličnoj polustrukturisanom intervjuu. Vodič se sastojao od informacija koje su učesnicima date na početku razgovora (osnovni ciljevi istraživanja, svrha korištenja dobijenih podataka, zagarantovana anonimnost učesnika, kao i objašnjenja načina odvijanja fokus-grupnog intervjuja) i seta pitanja podijeljenih u tri cjeline: odnos prema dezinformacijama tokom pandemije virusa korona; uticaj dezinformacija na emocije i ponašanje korisnika digitalnih medija i uloga opšteg i medijskog obrazovanja u percipiranju dezinformacija. Sve fokus grupe snimane su diktafonom nakon čega je izvršena transkripcija razgovora kako bi se podaci unijeli u softverski program za obradu kvalitativnih podataka – MaxQDA.

Podaci dobijeni tokom fokus-grupnih intervjuja predstavljani su metodom kvalitativne tematske analize. Metod omogućava da se transkribovani podaci analiziraju i interpretiraju kroz proces kodiranja i identifikovanja određenih tema, obrazaca i koncepata. U analizi je primijenjen induktivni pristup, što znači da kodovi i kategorije nisu definisani unaprijed, već su formirani tokom procesa kodiranja i analize podataka i na osnovu njih su dobijeni koncepti i zaključci. Tokom procesa kodiranja dodijeljeni su kodovi rečenicama ili cjelinama koji odražavaju osnovnu ideju izdvojenog dijela razgovora. Nakon toga, dobijeni kodovi sortirani su i grupisani u veće grupe tj. teme na višem nivou apstrakcije. Nakon kodiranja, dobijena je kodna lista sa 12 kodova koji su grupisani u tri teme: odnos prema dezinformacijama tokom pandemije virusa korona; uticaj dezinformacija na emocije i ponašanje korisnika digitalnih medija i uloga opšteg i medijskog obrazovanja u percipiranju dezinformacija tokom pandemije virusa korona.

Rezultati istraživanja

S obzirom na istraživački pristup u radu, tokom tematske analize, rezultati istraživanja grupisani su u cjeline koje odražavaju odgovore učesnika određenog nivoa opšteg obrazovanja (srednjeg, visokog i završenog doktorskog studija ili odbranjenog doktorata), a odnose se na period tokom pandemije virusa korona. U pitanju su dvije tematske cjeline: prva obuhvata odnos učesnika prema dezinformacijama s obzirom na nivo opšteg obrazovanja, a druga je fokusirana

na potencijalno rješenje kada je u pitanju sticanje otpornosti na obmanjujući sadržaj u medijima i odnosi se na medijsko obrazovanje – segment koji nedostaje obrazovnom sistemu Bosne i Hercegovine.

Odnos građana prema dezinformacijama tokom pandemije virusa korona s obzirom na nivo opšteg obrazovanja

Učesnici koji su završili samo srednju školu istakli su da tokom pandemije virusa korona dezinformacije i slične oblike manipulacija u digitalnim medijima i društvenim mrežama uglavnom ignorišu, izbjegavaju, kao i da ne ostavljaju javno komentare. Većina je istakla da ih takve pojave ne uznemiravaju i, kada ih pročitaju, trude se da ih što prije zaborave. Ne doživljavaju dezinformacije kao posebno problematičan sadržaj u medijima, jer smatraju da svako ima mogućnost da bira izvore informacija.

Ne doživljam dezinformacije kao nešto posebno problematično. Danas svako može bilo šta da napiše ili objavi, na nama je da biramo šta ćemo da čitamo. Generalno, malo se vjeruje medijima pa svi traže neke alternativne informacije (Učesnik 1).

Kažu da su zapazili da se takav sadržaj tokom pandemije virusa korona povećao, pogotovo na različitim internetskim portalima.

Jako često su se pojavljivali sajтови, često je bilo vezano za školu, roditelji su u komentarima pisali i negodovali, nisu shvatali da to nije istina, bila je informacija da će djeci školska godina biti u potpunosti ukinuta, roditeljima će se tražiti novac za polaganje razreda, to je trebalo da bude smiješno, ali prema komentarima, vidjelo se da roditelji nisu shvatili da je to satira (Učesnik 2).

Ističu da su lajkovali takav sadržaj na društvenim mrežama, ne provjeravajući ga, jer smatraju da bi bilo opterećujuće provjeriti svaki sadržaj prije lajkovanja. Lajkuju sadržaj za koji nisu sigurni da je tačan zato što im nešto privuče pažnju ili im je smiješno.

Sadržaj koji se odnosi na teorije zavjere vole da pročitaju i podijele, jer im je zanimljiv.

Ja sam imala situaciju kada je počela pandemija korona virusa, jedna moja komšinica je pročitala kako se tigrice u nekom zoološkom vrtu zarazila korona virusom i ona je meni pokucala na vrata i tražila da izbacim svoju mačku.

To je bila pogrešno interpretirana vijest, jer je ona bila uvjerena da mačke šire virus i rekla je: „Ti moraš izbaciti svoju mačku”. To je na mene ostavilo baš poseban utisak (Učesnik 6).

Što se tiče vakcina i svega toga, ja mislim da ja nemam dovoljno relevantnih informacija ni činjenica, tako da nemam mišljenje o tome, ne mogu donijeti odluku na osnovu postojećih informacija, tako da imam neutralan stav, ne mogu da donesem zaključak. Neki kažu da se vakcinama mijenja DNK, drugi kažu da ne, neki kažu da se čipuje, ali nemam dokaz za te navode pa ne mogu da donesem zaključak o tome, ne znam, nisam pametna (Učesnik 8).

Što se tiče vakcine, ona je imala nepovoljne efekte i ranije, koje smo kao djeca primali, ali ja bih se složila sa Nenadom Čankom koji je rekao da GMO hrana nije ništa zdravija od vakcine. Jeli tu hranu ili se vakcinisali, možda ćete imati isti efekat (Učesnik 3).

Nisam doktor da se upuštam u raspravu o tome, prepustila bih to njima (Učesnik 7).

Prema teorijama zavjere odnose se kao prema sadržaju koji ih zabavlja, ali ne obraćaju previše pažnju na njih, jer ih, kako su istakli, postoji mnogo. Uglavnom ne vjeruju u takav sadržaj.

Nije mi taj sadržaj toliko intrigantan, više je zabavan. Ne doživljavam to previše ozbiljno, osim ako me nešto posebno zainteresuje. U tom slučaju se detaljnije posvećujem i pretražujem dodatne informacije, ali uglavnom se ispostavi da to nema neko naučno utemeljenje (Učesnik 1).

Razmišljaju o emocijama čitalaca, odnosno uticaju dezinformacija na njih, pogotovo tokom pandemije virusa korona. Nikada ne dijele sadržaj koji je uznemiravajući ili za koji smatraju da bi mogao na nekoga negativno uticati. Smatraju da neprovjeren i netačan sadržaj u medijima može nanijeti štetu i javnosti i pojedincima, pogotovo kada je u pitanju uticaj na stavove, narušavanje privatnosti ili ugrožavanje zdravlja (naveli su primjere sadržaja na društvenim mrežama koji se odnose na određeni način liječenja, a dolazi od osoba koje nisu kompetentne za stvaranje i dijeljenje takvog sadržaja).

Učesnica 5 kazala je da nakon situacije gdje je lično bila predmet netačnih navoda u medijima, često razmišlja o emocijama drugih i nikada ne dijeli bilo

kakav sadržaj u medijima. I ostali su rekli da rijetko dijele sadržaj putem društvenih mreža, osim pojedinačno nekim osobama putem aplikacija za dopisivanje ili manjih grupa.

Svi učesnici koji su završili visoku školu imaju negativan stav prema dezinformacijama i smatraju da one devalviraju kvalitet novinarstva, ali isto tako smatraju da ne mogu uticati na njihovu pojavu pa ih često zanemaruju. Istakli su da tokom pandemije virusa korona nailaze svakodnevno na takav sadržaj, pogotovo na društvenim mrežama. Većina izbjegava dezinformacija u digitalnim medijima tako što blokiraju internetske stranice i izvore koje im često nude neprovjeren sadržaj. Kažu da im velika količina dezinformacija, pogotovo one koje se odnose na virus korona, smeta i da ih zbunjuje. To im otežava dolazak do informacije kojoj mogu vjerovati pa često sadržaj provjeravaju u različitim medijima.

Moram pročitati sve kako bih kasnije provjerila na drugim mjestima da li je izneseno tačno. Onda to što sam pročitala pokušavam pronaći još negdje i upoređujem šta se poklapa i na taj način pokušavam doći do onoga što je istina (Učesnik 10).

Svi su rekli da su takav sadržaj zasigurno lajkovali i lajkuju redovno jer to rade nesvjesno.

Često lajkujem sadržaj o kojem uopšte ne razmišljam. Ponekad, iako nešto ne odobravam, pritisnem dugme lajk, kao reakciju na sadržaj. Nisam razmišljao o tome da na taj način učestvujem u širenju dezinformacija, sada to shvatam (Učesnik 15).

Jednoglasni su u tome da su teorije zavjere česta pojava u digitalnim medijima, a tokom pandemije virusa korona, svako od učesnika sa završenom visokom školom, zapazio je takav sadržaj. Istakli su da teorije zavjere prepričavaju u mnogim razgovorima, ali ne objavljuju ih i ne dijele, bar one kojih su svjesni.

To su uglavnom neprovjerene informacije koje neko širi iz različitih namjera. Obično u sebi sadrže neke zastrašujuće prognoze ili podatke koje niko nije dokazao, ali u koje je lako povjerovati (Učesnik 14).

Na prvi pomen teorije zavjere počeli su da govore o vakcini.

Ja ću primiti samo „rusa“ ili „kineza“ jer sam čuo da ona nanotehnologija ima u Fajzеровој vakcini (Učesnik 9).

Ja ću sačekati sa vakcinacijom, iako vjerujem u medicinu i biologiju, ali želim da vidim kako drugi reaguju, svašta je bilo (Učesnik 10).

Teorije zavjere se prema njihovom mišljenju, najviše šire na društvenim mrežama poput Facebook-a i YouTube-a i Instagrama, kao i internetskim portalima koji nemaju impresum.

Navešću primjer Jelene Karleuše i njene antivakcerske propagande, a potom silne objave vakcinisanja. Ne znam više u šta da vjerujem (Učesnik 11).

Svi su istakli da su razmišljali o uticaju dezinformacija na emocije čitalaca.

Brojni svjetski centri usmjeravaju mnjenje u određenom smjeru. Niko ne razmišlja o posljedicama, svima je samo važan profit (Učesnik 12).

Većina smatra da neprovjeren sadržaj može nanijeti štetu javnosti i određenim pojedincima. Takođe, u ovom kontekstu jedna ispitanica je spomenula i javne ličnosti koje mogu nanijeti štetu društvu kroz svoje medijske nastupe.

Neki jutjuber kad o nekoj društveno bitnoj temi da pogrešan sud pa mu mladi slijepo vjeruju, kao na primjer o virusu korona ili vakcinaciji (Učesnik 16).

Takođe, većina učesnika visokog nivoa obrazovanja smatra se odgovornim kada dijele i kreiraju sadržaj u virtuelnom prostoru, osim jednog učesnika.

Nije me briga, jer je to moj lični prostor. Objavljujem ono što ja želim (Učesnik 13).

Međutim, istakli su da su bar jednom tokom pandemije virusa korona lajkovali ili podijelili sadržaj za koji nisu sigurni da je tačan, jer ne provjeravaju baš sve informacije koje dijele ili lajkuju.

Učesnici koji su završili doktorski studij ili su odbranili doktorat, uglavnom su saglasni da plasiranje dezinformacija predstavlja zloupotrebu javnog prostora i da zbog njihovog prisustva u medijskoj sferi, svemu pristupaju oprezno i kritički. Tokom pandemije virusa korona svako od njih je često bio izložen takvom sadržaju.

Pogubno je to što veliki broj ljudi svoj stav formira upravo na osnovu ove vrste sadržaja. Ovo je posebno opasno kada su u pitanju društveno značajne teme (Učesnik 17).

Dezinformacije i lažne vijesti kontaminiraju medijski prostor, sa ozbiljnim i štetnim implikacijama po pitanju percepcije društvene stvarnosti i društvenog aktivizma (Učesnik 19).

Imam kritički stav prema medijskim sadržajima uopšte. Koncept informisanja smatram lošim, štetnim i nezdravim, jako sam rezervisan prema tome. Lažne vijeti detektujem i prosto ne reagujem na njih jer shvatam njihovu funkciju (Učesnik 18).

Većina učesnika se izjasnila da im smeta prisustvo dezinformacija u medijskom prostoru, pogotovo tokom pandemije virusa korona, dok je jedan učesnik kazao da ih samo ignoriše i da je to njegov način da se zaštiti od potencijalno obmanjujućeg sadržaja.

Ja održavam svoj diskurzivni prostor čistim, prosto ih odmah odbacim, tj. ne posvećujem im pažnju jer mi zagađuju moj duhovni i diskurzivni prostor (Učesnik 21).

Takođe, većina učesnika se izjasnila da ne dijele i ne reaguju na sadržaj na društvenim mrežama za koji nisu sigurni da je tačan.

Vrlo malo lajkujem i dijelim, ali kada to radim postoji neki nivo kontrole (Učesnik 20).

Kada su u pitanju teorije zavjere, učesnici koji su završili doktorski studij ili imaju odbranjen doktorat, imaju suprotan stav od učesnika sa nižim nivoom obrazovanja.

Mislim da teorija zavjere nije pravi termin. Ljudi imaju veliko povjerenje u državni aparat, naročito u razvijenim zemljama. Slijepo vjerovanje bez potrebe za postavljanjem pitanja, preispitivanja. Čim kritički promišljaš svrstavaju vas u teoretičare zavjere (Učesnik 18).

Mislim da teorije zavjere ne bi trebalo neozbiljno shvatati. U njima ima osnova za razmišljanje i da se zapitamo šta su, u stvari, prave informacije. One nam mogu ponuditi i neke druge načine razmišljanja i dodatne informacije kako bismo jasnije i cjelovitije sagledali neku pojavu ili događaj (Učesnik 20).

Stvar je perspektive, ali sve što odstupa od onoga što je normativno definisano kao poželjno podvodi se pod teoriju zavjere. Ja bih rekla da to nisu terije zavjere, već druga perspektiva, drugačije mišljenje (Učesnik 21).

Teorije zavjere su suštinski tačne, samo im nedostaje naučno utemeljenje i zbog toga ih osporavaju. Tvrdim da je većina tih teorija tačna, samo za njih nema dovoljno dokaza pa ih pojedini predstavljaju kao manipulativan sadržaj. Ne bih se sa tim složio, jer u svakoj toj teoriji ima nešto što je tačno, samo zavisi kako se tumači (Učesnik 22).

Stvar je u kontroli medija i društvene moći, onaj ko ima kontrolu i moć on određuje šta je istina. Teorije zavjere ne možemo kategorisati ni kao potpuno netačne niti ko potpuno tačne. Njih čini skup različitih elemenata, a neki od njih su tačni a neki nisu (Učesnik 23).

Taj diskurs o teorijama zavjere je veoma popularan i jako je politički moćan, to je vema diskutabilno pitanje. Postoji nešto što se zove javna uvjerenja, režimski mediji formiraju javna uvjerenja a sve ono što odstupa od javnih uvjerenja smatra se teorijom zavjere. Na tom nivou odbijanje vakcinacije, sumnja u štetnost tj. u korisnost se smatra teorijom zavjere, u tom smislu ja spadam u teoretičare zavjere. Po meni je izgradnja javnog diskursa mnogo veći problem, to je teorija zavjere, jer su ljudi redukovani na pasivnog primaoca informacije (Učesnik 24).

Svi učesnici su se izjasnili da su se susretali sa teorijama zavjera, pogotovo u vrijeme pandemije virusa korona, ali da takav sadržaj, bez obzira što ga prihvataju, ne dijele na društvenim mrežama i ne lajkuju, osim jednog učesnika.

Po svim defnicijama ja sam teoretičar zavjere. Kreiram, dijelim takav sadržaj, jer smatram da tu ima više istine nego u onome što nam se u javnom diskursu nudi i plasira kao istina (Učesnik 23).

Učesnici ističu da su tokom pandemije virusa korona primijetili sadržaj u digitalnim medijima koji je obmanjujući i istovremeno izaziva emocije kod recipijenata, uglavnom strah i paniku.

Ljudi se lako upecaju i vrlo emotivno doživljavaju sadržaje koji su evidentno lažne vijesti. Pitam se gdje idemo mi kao civilizacija. Posebno razmišljam o mladima i uticaju na njihove emocije i ponašanje (Učesnik 20).

Vrlo su rizične naročito za ljudi koji ne preispituju sadržaje plasirane putem različitih vrsta medija (Učesnik 21).

Evidentno je da informacije uopšte utiču na emocije kod čitalaca, ali je ovaj uticaj posebno problematičan kada su u pitanju dezinformacije, koje s obzirom na svoje potencijale mogu izazvati vrlo štetne posljedice u konetkstu negativnih emocija i djelovanja (Učesnik 23).

Mi smo izloženi velikom broju informacija, one blokiraju analitičke potencijale. Sama količina informacija pa i velikim dijelom njihov kvalitet nama blokira analitički potencijal, što znači da prosječan građanin isključivo emotivno može da reaguje na informacije. Ja ne jer ja redukujem, čistim svoj prostor, izolujem se, uđem u jedan „informatički autizam”. Sve informacije djeluju emotivno i estetski, nema u njima intelektualnog potencijala, njihov cilj je da emotivno i estetski uzbuđi, samo to radi na različite načine. Izaziva emotivno iracionalno ponašanje. Najbolji pristup da na informaciju emotivno ne reaguješ (Učesnik 24).

Takođe, saglasni su da neprovjeren sadržaj može nanijeti štetu javnosti ili određenim pojedincima, osim jednog učesnika.

Dobro je da nanosi štetu javnosti jer ljulja, redifiniše javni diskurs. Prvo je vrijednosno dobro, što se tiče drugog, može nanijeti štetu pojedincu i vrijednosno nije dobro. Povreda integriteta, časti i dostojanstva je već šteta, a dezinformacija to vrijeda (Učesnik 24).

Većina učesnika koji su završili doktorski studij ili imaju odbranjen doktorat, a kreiraju i dijele sadržaj u virtuelnom prostoru, kažu da su svjesni lične odgovornosti i da veoma ozbiljno shvataju i procjenjuju svaku aktivnost na društvenim mrežama ili internetskim portalima. Dva učesnika su se izjasnila da ne dijele sadržaje u virtuelnom prostoru.

Kreiram i dijelim sadržaj u virtuelnom prostoru u cilju uspostavljanja balansa između različitih ideja i smatra se u tome odgovornim (Učesnik 17).

Dvoje učesnika je istaklo da je kreiralo i podijelilo sadržaj tokom pandemije virusa korona za koji nisu sigurni da je tačan, ali pritom ne smatraju da je to neodgovorno, jer vjeruju da na taj način pomažu drugima da bolje razumiju određeni sadržaj i da im nude dodatni sadržaj koji je možda drugačiji od onoga koji su ranije koristili. Ne razmišljaju mnogo o emocijama onih koji će konzumirati te informacije, jer smatraju da postupaju ispravno i da je najveća odgovornost na samim korisnicima tih informacija.

Evo, virus (korona Op.a), na primjer. Ja znam da je to neživa materija i ne može tako da mutira. Ako mutira, onda opada, ne može da se razvija, nije bolja varijanta, opasnija, jača, nego sve slabija i slabija. Britanski soj, indijski, to je sve gola laž. Prosto mi bude nevjerovatno kada ljekari o tome govore, jer mi znamo da je to sve platforma za farmaceutiku (Učesnik 19).

Učesnica 19 rekla je da i sama kreira sadržaj koji bi se mogao protumačiti kao teorija zavjere i dijeli videe na svom YouTube kanalu takvog sadržaja.

Objavila sam video, na primjer, „Evo ko nas zaprašuje i kako” (Učesnik 19).

Medijska pismenost – segment koji nedostaje opštem obrazovanju u BiH

Učesnici svih nivoa obrazovanja smatraju da bi medijsko obrazovanje, koje vodi do sticanja kompetencija medijske pismenosti, bilo najbolji način za prevazilaženje jaza u nivou medijske pismenosti građana i količini dezinformacija i različitih medijskih manipulacija u digitalnim, ali i tradicionalnim medijima.

Učesnici srednjoškolskog nivoa obrazovanja ističu da bi medijska edukacija mogla svima pomoći kada je u pitanju kritički pristup informacijama, a najviše starijim osobama, s tim što nisu sigurni da bi stariji pristali na takvu vrstu edukacije i da bi trebalo razviti adekvatnu strategiju medijskog obrazovanja odraslih. Smatraju da je medijska edukacija takođe potrebna i mladima i pripadnicima srednje životne dobi.

Svi učesnici visokog nivoa obrazovanja smatraju da je potrebna medijska edukacija svim generacijama kako bi stekli kompetencije za pristup, analizu i evaluaciju medijskog sadržaja, komunikaciju i učestvovanje pomoću medija, bili informisani, a otporni na potencijalno obmanjujuće sadržaje u medijima. Potrebu za medijskom edukacijom posebno naglašavaju za starije osobe.

Smatrma da je neophodno uvesti medijsko obrazovanje na svim obrazovnim nivoima, ali omogućiti medijsko obrazovanje svim generacijama kako bi svi imali jednak pristup informacijama i kako bi mogli ravnopravno učestvovati u javom diskursu. Mislim da je jednaka participacija najvažnija (Učesnik 10).

Takođe, učesnici sa najvišim nivoom obrazovanja saglasni su da bi medijsko opismenjavanje mnogo pomoglo građanima u percepciji i odnosu prema dezinformacijama i da bi sa medijskim obrazovanjem trebalo početi od predškolskog uzrasta.

Smatram da je prvo neophodna edukacija onih koji rade u medijima, zatim opšte populacije sa fokusom na najmlađe (Učesnik 19).

Neophodno je da se zakonom rigoroznije kontroliše internet prostor, naročito problematično preuzimanje neprovjerenih informacija sa portala koji nemaju impresum i da se medijski edukuju građani. Medijska edukacija građana nema alternativu (Učesnik 20).

Diskusija

Rezultati istraživanja o odnosu građana Bosne i Hercegovine prema dezinformacijama tokom pandemije virusa korona s obzirom na njihov nivo opšteg obrazovanja pokazuju opravdanost istraživačkog pristupa i hipoteze. Hipoteza da se nivo medijske pismenosti povećava s obzirom na nivo obrazovanja, jer je upravo školstvo sistem u kojem se izgrađuje odnos kritičnosti prema medijima, dokazana je kroz naše israživanje koje je pokazalo da nivo formalnog obrazovanja utiče na proces tumačenja medijskih poruka i pogleda na same medije. Slične rezultate dalo je i istraživanje u kojem je dokazano da je obrazovanje faktor koji direktno utiče na sklonosti pojedinaca da razmjenjuju lažne informacije i srodne sadržaje, te postignu veći broj interakcija, pa tako „manje obrazovani pojedinci registruju 30% više klikova na linkove i 37% više interakcija sa objavom u odnosu na medijske korisnike koji imaju viši nivo obrazovanja” (Pop i Ene, 2019: 1115).

Rezultati istraživanja pokazali su da se sa nivoom opšteg obrazovanja ispitnika povećava i nivo kritičkog odnosa prema dezinformacijama kada je u pitanju stvaranje, dijeljenje i korištenje takvog sadržaja u svrhu informisanja. Ispitanici za završenom srednjom školom ne doživljavaju dezinformacije kao

problematičan sadržaj u medijima niti posebno obraćaju pažnju na njih, dok onima sa završenim fakultetom takav sadržaj u medijima smeta i pokušavaju ga izbjeći. Ispitanici sa završenim doktorskim studijem ili odbranjenim doktoratom imaju izgrađen kritički stav prema dezinformacijama i razumiju širi kontekst njihove uloge u medijasferi.

Posebna razlika se primjećuje u odnosu prema teorijama zavjere, kao jednom od potencijalno manipulativnih sadržaja u medijima. Naime, sa povećanjem nivoa obrazovanja povećava se i interes za takav sadržaj. Ispitanicima sa najnižim nivoom obrazovanja taj sadržaj je humorističan i doživljavaju ga samo na nivou zabave. Ispitanici sa završenim fakultetom uočavaju takav sadržaj u digitalnim medijima, posebno tokom pandemije virusa korona, ne dijele ga i ne pridaju mu poseban značaj. Za razliku od njih, ispitanici sa najvišim nivoom obrazovanja veoma su zainteresovani za teorije zavjere i smatraju ih alternativnim i vrijednim izvorima informacija. Ne odbacuju ih već ih često uzimaju u razmatranje i pridaju im mnogo veći značaj u odnosu na ostale ispitanike. Razlog tome može se pronaći u rezultatima istraživanja koja su potvrdila da povećanje količine informacija koje mediji nude je najviše od koristi višim društveno-ekonomskim slojevima koji imaju veći nivo znanja o određenim temama i samim tim lakše se nose sa stresom u vezi sa preopterećenošću informacijama i prekomjernom upotrebom interneta naročito u emocionalno opterećujućim situacijama kakva je korona kriza, obrazovaniji ljudi lakše i brže usvajaju najpouzdanije i najrelevantnije informacije od slabije obrazovanog stanovništva naročito o medicinskim i zdravstvenim pitanjima (Tichenor et al., 1970; Hwang & Jeong, 2009; Lind & Boomgaarden, 2019; Gui & Büchi, 2021; Mitchell, Oliphant, & Shearer, 2020 u Gerosa, Gui, Hargittai, Hao Nguyen, 2021).

Niko od ispitanika, bez obzira na nivo obrazovanja, nije pokazao visok stepen odgovornosti kada je u pitanju odnos prema dezinformacijama (stvaranje, dijeljenje i korištenje takvog sadržaja u svrhu informisanja). Oni sa višim nivoom obrazovanja korištenje takvog sadržaja (kao na primjer, teorija zavjere) u svrhu informisanja pravdaju načinom da dođu do raznovrsnijih izvora informacija. Rezultati još jednog istraživanja na području Bosne i Hercegovine (Trninić, 2021) pokazali su takođe da su ispitanici sa višim stepenom obrazovanja svjesniji značaja informisanosti te su željeli da budu snabdjeveni informacijama na osnovu kojih će lakše donositi odluke tokom pandemije. Rezultati su pokazali značaj nivoa obrazovanja prilikom identifikovanja i vrednovanja lažnih infor-

macija. Ispitanici koji su doktorirali ili završili postdiplomski studij, prilikom informisanja o virusu korona tokom pandemije, pokazali su veću sposobnost za prepoznavanje netačnih informacija u odnosu na one sa nižim nivoom obrazovanja. (Trninić, 2021).

Ispitanici svih nivoa obrazovanja smatraju da bi medijsko obrazovanje djece, mladih i odraslih bilo najadekvatnije rješenje u postizanju otpornosti na dezinformacije i medijske manipulacije, što ukazuje na njihovu svjesnost značaja medijskog obrazovanja i sticanja vještina medijske pismenosti za sve generacije. Još jedno istraživanje otkriva da veće formalno obrazovanje u kombinaciji sa neformalnim obrazovanjem o digitalnoj i informacionoj pismenosti u vidu treninga, kurseva i radionica omogućava i viši stepen razaznavanja dezinformacija, naročito u smislu procjene vjerodostojnosti izvora u odnosu na procjenu vjerodostojnosti sadržaja informacija (Seo, Blomberg, Altschwager, Vu, 2021).

Zaključak

S obzirom na rezultate našeg istraživanja, kao i drugih pomenutih u radu, nameće se zaključak da je pojava dezinformacija kao potencijalno obmanjujućeg sadržaja u medijima univerzalan problem koji se mora posmatrati u širem kontekstu. Važno je razmotriti uzrok, posljedicu i moguće rješenje. U tom kontekstu se medijsko obrazovanje, kako su i učesnici našeg istraživanja naveli, nameće kao najlogičnije rješenje koje bi dugoročno moglo dati pozitivne rezultate.

Naime, kako je naše istraživanje pokazalo, ni oni sa najvišim stepenom obrazovanja nisu imuni na dezinformacije i podložni su uticaju potencijalno obmanjujućeg sadržaja, kao što su teorije zavjere. Istina, istraživanje je pokazalo da se sa nivoom obrazovanja povećava i nivo kritičkog prosuđivanja kada su u pitanju dezinformacije, ali bez obzira na nivo obrazovanja, svima nedostaju vještine medijske pismenosti poput pristupa, analize, vrednovanja, stvaranja medijskog sadržaja, kao i učestvovanja pomoću medija. U tom kontekstu, primijećen je nedostatak lične odgovornosti kada je u pitanju stvaranje i dijeljenje sadržaja u virtuelnom prostoru, a odgovornost je dio konceptualnog okvira medijske pismenosti (Trninić, 2017) i odnosi se na odgovorno ponašanje prilikom korištenja bilo koje vrste medijskog sadržaja. S obzirom na to, uvođenje medijskog obrazovanja u formalni obrazovni sistem u Bosni i Hercegovini od najranijeg uzrasta moglo bi doprinijeti razvoju znanja o medijima i medijskih vještina neophodnih za odgovorno ponašanje u medijasferi, ali i istovremeno

sprovoditi medijske edukacije odraslih, koji su završili proces obrazovanja, kao i medijske edukacije nastavnika. U Republici Srpskoj od školske 2021/2022. godine uveden je predmet *Digitalni svijet* u drugi razred osnovne škole⁸, što se može smatrati prvim korakom u procesu integracije medijskog obrazovanja u obrazovni sistem. Međutim, sam proces medijskog opismenjavanja opšte populacije podrazumijeva širi koncept i uključenost svih sektora društva: javnog, civilnog i privatnog.

Literatura:

- Asmundson, G.J.G. & Taylor, S. (2020). Coronaphobia: Fear and the 2019-nCoV outbreak. *Journal of Anxiety Disorders*, 70 (102196): 1-2. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102196>.
- Balkanska istraživačka mreža-BIRN i SHARE Fondacija. (2020). *From Cures to Curses, Manipulation Flourishes in the Digital Environment*. Posjećeno: 30.05.2020. URL: <https://bird.tools/wp-content/uploads/2020/06/From-Cures-to-Curses-Manipulation-Flourishes-in-the-Digital-Environment.pdf>
- Baptista, J. & Gradim, A. (2020). Understanding Fake News Consumption: A Review. *Social Sciences*, 9 (10): 1-22. <https://doi.org/10.3390/socsci9100185>.
- Beroš, I. (2020). Razlike u razini medijske pismenosti studenata jednopredmetnog preddiplomskog i diplomskog studija pedagogije na Sveučilištu u Zagrebu i Rijeci s obzirom na osobne i odgojno-obrazovne faktore. *Časopis za odgojne i obrazovne znanosti Foo2rama*, 4 (4): 9-28.
- Cock Buning, de M. (2018). *A Multi-Dimensional Approach to Disinformation: Report of the Independent High Level Group on Fake News and Online Disinformation*. Luxembourg: Publications Office of the European Union. PDF ISBN 978-92-79-80420-5 doi:10.2759/739290 KK-01-18-221-EN-N. Posjećeno: 10.10.2021. URL: <https://sites.les.univ.it/cybercrime/wp-content/uploads/2017/08/Amulti-dimensionalapproachtodisinformation-ReportoftheindependentHighlevelGrouponfakenewsandonlinedisinformation.pdf>.

⁸ Predmet je nastao kao rezultat reformskih procesa u oblasti osnovnog vaspitanja i obrazovanja u Republici Srpskoj, koje vodi Ministarstvo prosvjete i kulture i Republički pedagoški zavod. Za potrebe izvođenja predmeta izrađen je *Priručnik za nastavnike* (Jerinić i sar., 2021).

- Colomina, C., Sánchez Margalef, H., & Youngs, R. (2021). *STUDY The impact of disinformation on democratic processes and human rights in the world*. European Parliament. Posjećeno: 28.08.2021. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/653635/EXPO_STU\(2021\)653635_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2021/653635/EXPO_STU(2021)653635_EN.pdf).
- Cvjetičanin, T., Zulejhić, E., Livančić-Milić, B., Brkan, D. (2018). *Fact checking i online novinarstvo*. Sarajevo: Organizacija „Zašto ne”: fact checking platforma Raskrinkavanje i platforma Medijska pismenost.
- Dejanović, R. (2020). *Priručnik za provjeru informacija iz medija Metode i alati za analizu lažnih vijesti, dezinformacija i ostalih online manipulacija*. Zagreb: Društvo za zaštitu novinarskih i autorskih prava.
- Dentith, M. X. R. (2017). The Problem of Fake News. *Public Reason*, 8 (1-2), 65-79. Posjećeno: 16.05.2021. URL: <https://philpapers.org/archive/DENTPO-31.pdf>.
- Dokman, T., Kuzelj, M., & Malnar, D. (2018). Društvene mreže u ulozi modernog oružja-percepcija doktoranda. *Polemos*, 21 (1): 133-150, ISSN 1331-5595.
- Đurić, S. (2005). Metodologija fokus-grupnog istraživanja. *Sociologija*, 47 (1): 1-26.
- Gehrau, V., Fujarski, S., Lorenz, H., Schieb, C., & Blöbaum, B. (2021). The Impact of Health Information Exposure and Source Credibility on COVID-19 Vaccination Intention in Germany. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 18 (9): 1-12. <https://doi.org/10.3390/ijerph18094678>.
- Gerosa, T., Gui, M., Hargittai, E., & Hao Nguyen, M. (2021). (Mis)informed During COVID-19: How Education Level and Information Sources Contribute to Knowledge Gaps. *International Journal of Communication*, 15 (21): 2196–2217.
- Goldenberg A, & Gross JJ. (2020). Digital Emotion Contagion. *Trends Cogn Sci.*, 24 (4): 316-328. doi: 10.1016/j.tics.2020.01.009.
- Gui, M., & Büchi, M. (2021). From use to overuse: Digital inequality in the age of communication abundance. *Social Science Computer Review*, 39 (1): 3–19. doi:10.1177/0894439319851163.
- Hendricks, V., & Vestergaard, M. (2019). *Reality lost – Markets of Attention, Misinformation and Manipulation*. Springer Open.

- Howard, P.N., Neudert, L.M., Prakash, N. & Vosloo, S. (2021). *Digital misinformation/disinformation and children*. UNICEF Office of Global Insight and Policy. URL: <https://www.unicef.org/globalinsight/media/2096/file/UNICEF-Global-Insight-Digital-Mis-Disinformation-and-Children-2021.pdf>.
- Hodžić, S., Petković, S., Bašić Hrvatinić, S. (2019). *Medijska i informacijska pismenost u Bosni i Hercegovini: brojne inicijative civilnog sektora i nedostatak javnih politika*. Sarajevo: Fondacija za razvoj medija i civilnog društva „Mediacentar”.
- Hwang, Y., & Jeong, S. H. (2009). Revisiting the knowledge gap hypothesis: A meta-analysis of thirty-five years of research. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 86 (3): 513–532. doi:10.1177/107769900908600304.
- Ireton, C., & Posetti, J. (2018). *Journalism, Fake News & Disinformation: Handbook for Journalism Education and Training*. Paris: UNESCO Publishing.
- Jeangène Vilmer, J.B., Escorcía, A., Guillaume, M., & Herrera, J. (2018). *Information Manipulation: A Challenge for Our Democracies. Report by the Policy Planning Staff (CAPS) of the Ministry for Europe and Foreign Affairs and the Institute for Strategic Research (IRSEM) of the Ministry for the Armed Forces*. Paris: Ministry for Europe and Foreign Affairs) and IRSEM (Ministry for the Armed Forces).
- Jerončić Tomić, I., Mulić, R., Milišić Jadrić, A. (2020). Utjecaj društvenih mreža na samopoštovanje i mentalno zdravlje mladih. *In Meidas Res*, 9 (17): 2649-2654.
- Jolls, T., & Johnsen, M. (2018). Media Literacy: A Foundational Skill for Democracy in the 21st Century. *Hastings Law Journal*, 69 (5): 1379-1408. URL: https://repository.uchastings.edu/hastings_law_journal/vol69/iss5/4.
- Lecheler, S., Schuck, A., & Claes, H. (2013). Dealing with feelings: Positive and negative discrete emotions as mediators of news framing effects. *Communications*, 38 (2): 189-209. DOI: 10.1515/commun-2013-0011.
- Lind, F., & Boomgaarden, H. G. (2019). What we do and don't know: A meta-analysis of the knowledge gap hypothesis. *Annals of the International Communication Association*, 43 (3): 210-224. doi:10.1080/23808985.2019.1614475.
- Manović, L. *Jezik novih medija*. Clío: Beograd.

- Martinoli, A. (2016). Digitalna medijska publika – nova očekivanja, nove navike. *In medias res*, 5 (8): 1269-1284. URL: <https://hrcak.srce.hr/170502>.
- McDougall, J., Berger, R., Fraser, P., & Zezulkova, M. (2014). Media Literacy, Education & (Civic) Capability: A Transferable Methodology. *Journal of Media Literacy Education* 7 (1): 4 – 17.
- Mitchell, A., & Oliphant, J. B. (2020). *Americans immersed in coronavirus news: Most think media are doing fairly well covering it*. URL: <https://www.journalism.org/2020/03/18/americansimmersed-in-COVID-19-news-most-think-media-are-doing-fairly-well-covering-it/>.
- Morales-Rodríguez, F.F. (2021). Fear, Stress, Resilience and Coping Strategies during COVID-19 in Spanish University Students. *Sustainability*, 13 (11): 1-19. <https://doi.org/10.3390/su13115824>.
- Nabi, R. L. (1999). A cognitive-functional model for the effects of discrete negative emotions on information processing, attitude change, and recall. *Communication Theory*, 9 (3): 292–320.
- Naeem, S., & Bhatti, R. (2020). The Covid-19 ‘infodemic’: a new front for information professionals. *Health Information & Libraries Journal*, 37 (3): 233–239. <https://doi.org/10.1111/hir.12311>.
- Nojbauer, H. J. (2010). *Fama – Istorija glasina*. Beograd: Clio.
- Pamuk, M. (2020) *Portali zarađuju na tvrdnjama da je koronavirus izmišljen*. MC_ONLINE, E-Bilten. URL: <https://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/portali-zaraduju-na-tvrdnjama-da-je-koronavirus-izmisljen>.
- Pop, I., & Ene, I. (2019). Influence of the educational level on the spreading of Fake News regarding the energy field in the online environment. *Proceedings of the International Conference on Business Excellence*, 13 (1): 1108-1117. DOI: 10.2478/picbe-2019-0097.
- Popadić, D., Pavlović, Z. i Žeželj, I. (2018). *Alatke istraživača: metodi i tehnike istraživanja u društvenim naukama*. Beograd: Clio.
- Ran, L.; Wang, W.; Ai, M.; Kong, Y.; Chen, J. & Kuang, L. (2020). Psychological resilience, depression, anxiety, and somatization symptoms in response to COVID-19: A study of the general population in China at the peak of its epidemic. *Soc. Sci. Med.* 262, (113261): 1-6. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2020.113261>.
- Raskrinkavanje.ba. Posjećeno: 01.05.2020. URL: <https://raskrinkavanje.ba/analize-sa-clancima-kategorisanim-kao-lazna-vijest>.

- Rosas, O.V. & Serrano-Puche, J. (2018). News Media and Emotional Public Sphere. *International Journal of Communication*, 12, (0): 2031-2039. URL: <http://ijoc.org/index.php/ijoc/article/view/6785/2345>.
- Seo, H., Blomberg, M., Altschwager, D., & Vu, H. T. (2021). Vulnerable populations and misinformation: A mixed-methods approach to underserved older adults' online information assessment. *New Media & Society*, 23 (7): 2012–2033. <https://doi.org/10.1177/1461444820925041>
- Simpson, E., & Conner, A. (2020). *Fighting Coronavirus Misinformation and Disinformation. Preventive Products Recommendations for Social Media Platforms*. Washington: Center for American Progress.
- Stupar, S., Šahić, E. (2013). Značaj emocija u odlučivanju u ekonomiji i biznisu. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta*, 7: 343-354.
- The Concise Oxford Dictionary of Current English* (1995). Ninth Edition Edited by Della Thompson. Oxford: Clarendon Press.
- Thorson, E. (2016). Belief Echoes: The Persistent Effects of Corrected Misinformation. *Political Communication*, 33, (3): 460–480.
- Tichenor, P. J., Donohue, G. A., & Olien, C. N. (1970). Mass media flow and differential growth in knowledge. *Public Opinion Quarterly*, 34 (2): 159–170. doi:10.1086/267786.
- Трненић, Д. (2017). *Концептуални оквир медијске писмености*, Бања Лука: Удружење за филозофију и друштвену мисао.
- Trninić, D. (2021). Manner of usage and evaluation of information on the COVID -19 pandemic by citizens of Bosnia and Herzegovina within the context of five core concepts of media literacy. *Medijske studije*, 12 (23): 57-77. <https://doi.org/10.20901/ms.12.23.4>.
- Trninić, D., Kuprešanin Vukelić A., Bokan, J. (2022). Perception of “Fake News” and Potentially Manipulative Content in Digital Media – A Generational Approach. *Societies*, 12 (1): 1-24; <https://doi.org/10.3390/soc12010003>.
- Turner, M. M. (2007). Using emotion in risk communication: The anger activism model. *Public Relations Review*, 33 (2): 114–119. <https://doi.org/10.1016/j.pubrev.2006.11.013>.
- Usher, K.; Durkin, J. & Bhullar, N. (2020). The COVID-19 pandemic and mental health impacts. *Int. J. Ment. Health Nurs*. 29 (3): 315–318. <https://doi.org/10.1111/inm.12726>.

Wu, L., Morstatter, F., Carley, K., & Liu, H. (2019). Misinformation in Social Media: Definition, Manipulation, and Detection. *ACM SIGKDD Explorations Newsletter*, 21 (2): 80–90. <https://doi.org/10.1145/3373464.3373475>.

Јеринић, Т. и сар. (2021). *Приручник за наставнике – Модели задатака за реализацију садржаја наставног програма Дигитални свијет за други разред основне школе*. Бања Лука: Министарство просвјете и културе Републике Српске и Републички педагошки завод Републике Српске.

Dodatak

Tabela 1. *Lista učesnika u fokus grupama*

Redni broj	Šifra	Godina rođenja	Pol	Nivo obrazovanja	Koristi digitalne medije u svrhu informisanja
1.	Učesnik 1	2001.	Muški	Srednja škola	Da
2.	Učesnik 2	1965.	Muški	Srednja škola	Da
3.	Učesnik 3	1966.	Ženski	Srednja škola	Da
4.	Učesnik 4	1998.	Ženski	Srednja škola	Da
5.	Učesnik 5	2001.	Ženski	Srednja škola	Da
6.	Učesnik 6	1992.	Muški	Srednja škola	Da
7.	Učesnik 7	1990.	Muški	Srednja škola	Da
8.	Učesnik 8	1995.	Muški	Srednja škola	Da
9.	Učesnik 9	1997.	Ženski	Visoka škola	Da
10.	Učesnik 10	1998.	Ženski	Visoka škola	Da
11.	Učesnik 11	1998.	Ženski	Visoka škola	Da
12.	Učesnik 12	2000.	Ženski	Visoka škola	Da
13.	Učesnik 13	1974.	Ženski	Visoka škola	Da
14.	Učesnik 14	1970.	Ženski	Visoka škola	Da
15.	Učesnik 15	1996.	Ženski	Visoka škola	Da
16.	Učesnik 16	1995.	Ženski	Visoka škola	Da
17.	Učesnik 17	1983.	Muški	Doktorski studij	Da
18.	Učesnik 18	1970.	Muški	Doktorski studij	Da
19.	Učesnik 19	1970.	Ženski	Odbranjen doktorat	Da
20.	Učesnik 20	1960.	Ženski	Odbranjen doktorat	Da

Dragana Trninić
Jovana Bokan

Odnos prema dezinformacijama građana Bosne i Hercegovine
tokom pandemije virusa korona s obzirom na nivo obrazovanja

21.	Učesnik 21	1981.	Ženski	Doktorski studij	Da
22.	Učesnik 22	1975.	Muški	Odbranjen doktorat	Da
23.	Učesnik 23	1981.	Muški	Odbranjen doktorat	Da
24.	Učesnik 24	1981	Muški	Odbranjen doktorat	Da

Dragana Trninić
Jovana Bokan
University of Banja Luka
Faculty of Political sciences, Bosnia and Herzegovina

THE ATTITUDE OF THE CITIZENS OF BOSNIA AND HERZEGOVINA TOWARDS MISINFORMATION DURING THE CORONAVIRUS PANDEMIC WITH REGARD TO THE LEVEL OF EDUCATION

Abstract: *Despite the fact that disinformation exists beyond the mass media, space in the media sphere, especially the virtual one, leaves the possibility that disinformation can spread easier and faster, as well as reach a large audience of users of social networks, ie. digital media. With the arrival of the coronavirus, there was a greater need for information, but at the same time the amount of misinformation from various intentions and sources increased. The development of information and communication technologies, ways of communicating and disseminating media content, on the other hand, is in stark contrast to the process of developing media education in Bosnia and Herzegovina and the level of media literacy of citizens who are not ready for new ways of communicating, sources of information and the procedure of participation in the creation of media content. In Bosnia and Herzegovina, media education is not part of the compulsory education system and because of that in this paper we will talk about the attitude of citizens towards misinformation during the coronavirus pandemic, given the level of their general education with the aim of determining whether the level of general education affects the power of perception of misinformation. The results of research conducted by a qualitative method through a focus group and presented by thematic analysis indicate a cause-and-effect relationship between levels of general education and perceptions of misinformation. The final conclusion is that the higher the level of general education means the higher the level of media competencies for deconstructing misinformation and resistance to such content.*

Keywords: *mis/disinformation, pandemic, coronavirus, media literacy, education.*